

Ł u k a s z C h o d o r o w s k i

Status embrionu ludzkiego według Arystotelesa

Słowa kluczowe: *Arystoteles, embrion, dusza, animacja, aborcja, antropologia, filozofia*

Wprowadzenie

Punktem wyjścia dla rekonstrukcji statusu embrionu ludzkiego według Arystotelesa jest spostrzeżenie, iż rozwój filozofii greckiej w okresie starożytności stał się podstawą dla usystematyzowanej refleksji nad prenatalnymi fazami życia człowieka. Od tej pory kanwą dla formułowania koncepcji rozwoju człowieka były badania empiryczne ściśle powiązane z filozoficznymi rozważaniami. W świecie helleńskim nie istniał wyraźny podział na dyscypliny naukowe. Lekarze w tamtych czasach byli jednocześnie filozofami, którzy swoje badania – oparte na empirii – próbowali uzasadniać odwołując się do argumentów filozoficznych. Rzecz jasna, akcenty przez przedstawicieli obu profesji były rozkładane odmiennie: empiria dominowała w rozważaniach pierwszych z nich, refleksja teoretyczna – w rozważaniach drugich.

Arystoteles (384–322 przed Chr.) był prekursorem dla rozwoju embriologii, której naukowy charakter wynika z bogactwa obserwacji, spostrzeżeń i doświadczeń. Stagiryta wykonał wiele sekcji na embrionach zwierzęcych; można także przypuszczać, że badał embriony ludzkie po aborcji. Brak możliwości współczesnego wglądu w mechanizmy reprodukcji człowieka sprawiał, że wyciągane przez niego wnioski nie zawsze były poprawne. Arystotelesowska wizja embriogenezy jest (słusznie) uznawana za jedną najważniejszych inspiracji dla moralno-prawnej refleksji nad statusem embrionu ludzkiego. Co warte podkreślenia, wypracowana przez Stagirytę myśl filozoficzna w znacz-

nym stopniu determinowała podejście do owocu ludzkiej prokreacji w Europie chrześcijańskiej przez prawie dwadzieścia wieków (bez wątpienia autorytatywne przyjmowanie antropologii Arystotelesa stało się domeną scholastycznej refleksji teologicznej). Prowadzone badania empiryczne oraz metafizyczne rozważania stały się podstawą do uznania przez Stagirytę duszy za pierwszą zasadę ruchu i życia organizmów żywych. Fundamentalne znaczenie należy przypisać arystotelesowskiej koncepcji animacji embrionu ludzkiego, która niejednokrotnie na przestrzeni dziejów utożsamiana była z cezurą człowieczeństwa. Innymi słowy, animowany byt znajdujący się w łonie matki określany był już w kategoriach osobowych. Uduchowiony embrion ludzki stawał się człowiekiem nie tylko w sensie potencjalnym, ale i realnym. Arystotelesowskie podejście do problematyki oceny moralno-prawnej przerywania ciąży łączy się nierozzerwalnie z przyjętą przez niego koncepcją animacji sukcesywnej. Wyznaczona przez Stagirytę granica człowieczeństwa warunkowała dopuszczalność sztucznego poronienia.

1. Empiryczne i embriologiczne koncepcje Arystotelesa

Arystotelesowskie tezy embriologiczno-empiryczne wyznaczają istotny punkt w historii refleksji nad statusem *nasciturusa*. Zdaniem Arystotelesa, człowiek jest *zwierzęciem rozumnym*¹. Nasuwa to jednoznaczny wniosek, że Stagiryta budował swoje teorie na kanwie doświadczeń zaobserwowanych w świecie zwierzęcym. Nie powinno być więc zaskoczeniem, że rozważania w tej części będą oparte w szczególności na niebudzącym wątpliwości co do autentyczności Arystotelesowskim traktacie *O rodzeniu się zwierząt*². Nie powinno też zabraknąć odwołań, może już w mniejszym stopniu, do traktatu *Historia animalium*³.

Arystotelesowska koncepcja rozwoju płodu powstała na kanwie obserwacji świata istot żywych. Podstawowym założeniem Stagiryty odnoszącym się do wszystkich bytów ożywionych jest zasada, że „podobne rodzi podobne”⁴. Nasuwa to wniosek, że byty ożywione charakteryzują się płciowością – poczynając od roślin, na człowieku kończąc. Wyjątkiem od tej zasady są byty rodzące się przez

¹ Por. Arystoteles, *O duszy*, 414 a–b, przeł. P. Siwek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.

² Por. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, przeł. P. Siwek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.

³ Por. Arystoteles, *Zoologia*, przeł. P. Siwek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.

⁴ Por. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 715 a.

samorództwo⁵. Zdaniem Stagiryty, samiec to „zwierzę, które rodzi w drugim”⁶, natomiast samica to „zwierzę, które rodzi w sobie”⁷. Oczywiście do kopulacji są potrzebne odpowiednie organy. Dla samca są to członek i jądra, dla samicy macica⁸. Samiec ma podwójne jądra i tak samo samica ma podwójną macicę⁹.

Za bardzo istotne z punktu widzenia prowadzonych rozważań należy uznać teorie Arystotelesa na temat nasienia, które dawało początek całemu organizmowi. Co ciekawe, nie było ono wyłącznie domeną męską, bo kobieta je również posiadała. „Ciecz nasienna (γονή) oznacza to, co wychodzi z rodzica u wszystkich tych gatunków, które z natury praktykują kopulację. Nasieniem (σπέρμα) zaś nazywamy to, co zawiera zasady, które wyszły z dwóch płci w chwili kopulacji (jak np. nasiona roślin i tych zwierząt, u których nie ma podziału na samca i samicę); coś na kształt początkowej mieszaniny utworzonej przez samicę i samca – rodzaj embrionu lub jaja; bo one pochodzą od obu płci”¹⁰. Arystoteles opowiadał się za teorią podwójnego nasienia, zakładając wyższość nasienia męskiego nad żeńskim¹¹. Szukając przyczyn prymatu nasienia męskiego nad żeńskim, w pierwszej kolejności należy wyjść od odpowiedzi na pytanie: skąd pochodzi nasienie? Należy zauważyć, że Arystoteles skłania się w szczególności do dwóch opcji, oscylując między teorią zakładającą pochodzenie nasienia z całego organizmu¹² a teorią pochodzenia nasienia od „części twórczej”¹³. Z czasem jednak obalił pierwszą teorię¹⁴, stwierdzając, że nasienie pochodzi tylko „z części twórczej, podobnie jak rzecz zrobiona pochodzi od rzemieślnika, a nie od materii, którą on urabia”¹⁵. Kluczem do zrozumienia, co jest tą częścią twórczą, jest stwierdzenie Arystotelesa: „nasienie jest z prze-

⁵ Tamże, 715 a.

⁶ Tamże, 716 a.

⁷ Tamże, 716 a.

⁸ Tamże, 716 a.

⁹ Tamże, 716 b.

¹⁰ Tamże, 724 b.

¹¹ Tamże, 728 a.

¹² Tamże, 721 b – 722 a. „Na potwierdzenie tych teorii zwykło się cytować następujące fakty: dzieci przyjmują od rodziców nie tylko cechy wrodzone, lecz także cechy nabyte. Tak np. niektóre dzieci miały znak blizny w tych samych miejscach, w których ich rodzice mieli ranę; w Chalkedonie ojciec miał stygmat na ramieniu, jego dziecko miało ten sam stygmat, chociaż nieco zamazany i niewyraźny. Na tych głównie dowodach opierają się ci, którzy twierdzą, że nasienie pochodzi od całego organizmu”.

¹³ Tamże, 723 b.

¹⁴ Tamże, 722 b. „Gdy się gruntownie rzecz zbada, jasno występuje prawdziwość teorii przeciwnej. Nietrudno bowiem rozwiązać wyłożone w tej chwili dowody i wykazać, że płyną z nich niemożliwe do przyjęcia konsekwencje. Nasamprzód podobieństwo jako takie nie dowodzi bynajmniej, że nasienie pochodzi od całego organizmu, podobieństwo bowiem rozciąga się również i na głos, paznokcie, włosy i gesty, a więc na rzeczy z których nic nie pochodzi”.

¹⁵ Tamże, 723 b.

znaczenia naturalnego rodzajem materiału¹⁶, wykluczając również, że nasienie pochodzi z jakiejś części organizmu¹⁷. Obalając tezy przeciwne¹⁸, Stagiryta stwierdza, że nasienie stanowi część pozostałości pokarmowych użytecznych¹⁹, które osiągnęły naturę krwi²⁰. Pokarm zostaje natomiast strawiony za przyczyną „ciepła wrodzonego”, ulokowanego w sercu, które zostało otrzymane przez organizm wraz z naturą²¹. Arystoteles wyciąga bardzo ważny wniosek, że „krwista wydzielina, która ma miejsce u kobiety, jest także pozostałością pokarmową i że istnieje analogia między owym wpływem u kobiety a cieczą nasienną mężczyzn²². Z uwagi jednak na fakt, że kobieta ma naturę zimną, nie może ona przygotować nasienia w ostatecznej formie. Zdaniem Stagiryty, niemożność wygotowania pokarmu powoduje miesiączkę, co świadczy o tym, że jest ona nasieniem „nieczystym”²³. Z całą pewnością Arystoteles opowiada się za teorią podwójnego nasienia, z wyższością nasienia męskiego nad żeńskim.

Na podstawie obserwacji porównawczych Arystoteles był w stanie stosunkowo trafnie opisywać świat istot żywych (Stagiryta uchodzi za twórcę embriologii porównawczej). Wiedza ta była jednak dość znikoma, dlatego Arystoteles musiał odwoływać się do swojej metafizyki, w szczególności teorii czterech przyczyn (sprawczej, celowej, materialnej i formalnej)²⁴. Zdaniem Arystotelesa, mężczyzna w procesie zapłodnienia pełni rolę przyczyny sprawczej, zasady ruchu, poruszyciela

¹⁶ Tamże, 724 a.

¹⁷ Tamże, 724 b.

¹⁸ Tamże, 725 a. „Musimy zatem wyrazić sąd sprzeczny z poglądem starożytnych. Oni utrzymywali, że nasienie jest tym, co pochodzi z całego organizmu. My powiemy, że jest ono tym, co z natury swej jest przeznaczone na utworzenie całego organizmu. Podczas gdy oni brali je za produkt rozkładu, my widzimy w nim raczej pozostałość po pokarmach. Bo ostatecznie jest rozumniej przyjąć, że ostatnia forma pozostałości, która wchodzi do poszczególnych części organizmu, jest tej samej natury, co reszta tych pozostałości, podobnie jak farba pozostała na palecie malarzy jest identyczna z farbą użytą przez nich, podczas gdy wszystko, co ulega rozkładowi, niszczy i traci swoją naturę”.

¹⁹ Tamże, 725 a. „A zatem nasienie jest częścią pozostałości pokarmowych użytecznych; pozostałościami użytecznymi są te, które się tworzą na ostatku, z nich powstaje bezpośrednio każda część organizmu”.

²⁰ Por. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 726 b. „A chociaż nasienie po przegotowaniu różni się znacznie od krwi w chwili, gdy się dobywa z organizmu, to jednak nasienie przegotowane i wydalone przemocą z organizmu wskutek zbyt częstych stosunków wenerycznych zjawia się niekiedy w kolorze krwistym. To świadczy jasno, że nasienie jest pozostałością po pokarmie, który osiągnął naturę krwi, i że ona, jako końcowa forma pokarmu, jest rozdzielona różnym częściami organizmu. Dla tej właśnie przyczyny nasienie jest obdarzone wielką mocą, bo utrata czystej i zdrowej krwi wyczerpuje istotę żywą”.

²¹ Por. A. Muszala, *Embryon ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, WAM, Kraków 2009, s. 49.

²² Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 727 a.

²³ Tamże, 728 a.

²⁴ Por. Arystoteles, *Zoologia*, s. 35–36.

dającego również formę, działając jak rzeźbiarz obrabiający materiał dostarczony przez kobietę²⁵. Mężczyzna więc „posługuje się nasieniem jako narzędziem posiadającym ruch w stanie aktualnym”²⁶. Nasienie ścina krew menstruacyjną jak sok figowy mleko²⁷. Dlatego rolą spermy jest wprowadzenie w ruch krwi menstruacyjnej, która zsiada się umożliwiając poczęcie i utworzenie embrionu²⁸. Zdaniem Arystotelesa, „od chwili poczęcia embrion zachowuje się tak jak ziarno rzucone w glebę”²⁹. Po wypuszczeniu pędu i korzenia, aby pobierać pokarm, przechodzi ze stanu możliwości do aktu. Łono matki pełni funkcję gleby, a krew jest pokarmem, który żywi kielkujący embrion³⁰. Akt rodzenia musi występować z konieczności w kobiecie. Jak to Arystoteles stwierdza: „od samego początku materia musi być w niej w dostatecznej ilości, bo z materii przede wszystkim tworzy się embrion; i musi jej nieustannie przybywać, by embrion mógł rosnąć”³¹. Zdaniem Stagiryty, ani kobieta, ani mężczyzna nie posiadają w sobie małych embrionów, dopiero połączenie się nasienia męskiego z wydzieloną miesiączkową warunkuje powstanie embrionu. Od momentu zmieszania się krwi menstruacyjnej z nasieniem potrzeba 7 dni, bo właśnie tyle dni, zgodnie z koncepcją Stagiryty, płynie zarodek³². Dopiero po upływie 7 dni od poczęcia powstaje zarodek, a przed tym okresem istnieje tylko potencjalnie, bo krew menstruacyjna zawsze może zostać wydalona³³. Funkcja odżywiania pojawia się wraz z uformowaniem serca³⁴. Zdaniem Stagiryty, z chwilą utworzenia embrionu natychmiast pojawia się w nim serce³⁵, które jest usytuowane „w centralnym regionie ciała i jest siedliskiem nie tylko życia, ale także inteligencji, i jest uformowane jako pierwsza ze wszystkich części ciała”³⁶. Oprócz tego „warunkiem życia jest naturalny ogień, który znajduje się w sercu każdego żywego stworzenia”³⁷. Dalszy rozwój embrionu jest nierównomierny ze

²⁵ Por. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 729 b, 730 a, 730 b.

²⁶ Tamże, 730 b.

²⁷ Tamże, 739 b.

²⁸ Tamże, 728 b, 739 b.

²⁹ Tamże, 739 b.

³⁰ Por. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 739 b, 740 a. Zob. też: O. Nawrot, *Nienarodzony na ławie oskarżonych*, Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 36.

³¹ Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 730 b. Zob. też: M. Machinek, *Spór o status ludzkiego embrionu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2007, s. 20.

³² Por. Arystoteles, *Zoologia*, 583 a.

³³ Por. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, 736 b.

³⁴ Tamże, 740 a.

³⁵ Por. Arystoteles, *O częściach zwierząt*, przeł. P. Siwek, w: Arystoteles, *Dziela wszystkie*, t. 3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, 666 a. „Skoro tylko embrion się utworzy, serce natychmiast zaczyna wykonywać w nim ruchy – wcześniej niż inne części – zupełnie jak gdyby ono było zwierzęciem. Co wskazuje na to, że ono jest zasadą natury właściwej zwierzętom krwistym”.

³⁶ A. Grant, *Aristotle*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1888, s. 152.

³⁷ Tamże, s. 151.

względu na płęć. Zdaniem Arystotelesa, „gdy chodzi o embriony płęć męskiej, ich ruch wyczuwa się zazwyczaj na boku prawym, po upływie mniej więcej czterdziestu dni; gdy chodzi o embriony płęć żeńskiej, na boku lewym około dziewięćdziesiątego dnia”³⁸. Po upływie tego okresu tworzy się masa zróżnicowana i embriion zaczyna przybierać ludzką formę³⁹.

Reasumując, Arystoteles był autorem wielu cennych odkryć w zakresie nauk przyrodniczych. Należy jednak zauważyć, że przedstawione tezy o prawie dwukrotnie szybszej organogenezie płodu męskiego stały się wątlą empiryczną podstawą przyjętego przez Arystotelesa kuriozalnego aksjomatu, zakładającego wyższość mężczyzny nad kobietą, który rozwinął w rozważaniach nad momentem animacji embriionu ludzkiego. Ta kwestia wiąże się też ściśle z arystotelesowską koncepcją duszy.

2. Dusza embriionu w rozumieniu Arystotelesa

Dusza, zdaniem Arystotelesa, była formą ciała, decydującą o jego żywotności. Innymi słowy, dusza jest pierwszą aktywnością (entelechią) ciała naturalnego i organicznego. Dzięki duszy nieożywiona materia (byt w możności) przechodzi w formę ciała (byt w akcie). Dusza więc formuje ciało i wpływa na jego wzrost⁴⁰.

Stagiryta nie przyjął poglądu Platona, zakładającego przeciwstawienie duszy ciału i uznanie, że ciało jest dla duszy więzieniem. Arystoteles, w odróżnieniu od swojego poprzednika, opowiadał się za teorią hylemorfizmu, według której dusza i ciało stanowiły jedną całość. W przeciwieństwie do Platona, zespolenie duszy i ciała oparte jest na zasadzie kompatybilności i wzajemnej symbiozy, a nie antagonizmu. Co najbardziej interesujące, Arystoteles, odwołując się do organizacji świata ożywionego, wprowadza koncepcję występowania po sobie kolejnych dusz, przy założeniu, że każda następna przejmuje właściwości poprzedniej. Rozważania te będą fundamentem w dyskusjach nad momentem animacji embriionu ludzkiego. Zdaniem Stagiryty, dusza stanowi formę ciała.

³⁸ Arystoteles, *Zoologia*, 583 b.

³⁹ Tamże, 583b. „Jeśli embriion wydalony w czterdziestym dniu jest płęć męskiej, rozkłada się zupełnie i znika, gdy się go zanurzy w jakimkolwiek płynie; lecz gdy się go zanurzy w wodzie zimnej, stanowi rodzaj masy w błonie; gdy się błonę raz rozedrze, zjawia się embriion wielkości olbrzymiej mrówki: widać dobrze jego członki, tak jak wszystkie inne jego organy łącznie z członkiem męskim; również oczy jego są, jak u innych zwierząt, niepospolicie wielkie. Embriion żeński poroniony w trzech pierwszych miesiącach wygląda przeważnie na masę niezróżnicowaną. Jeśli embriion przekroczył czwarty miesiąc, jego części są dobrze dostrzegalne i szybko postępuje ich różnicowanie. Zatem aż do urodzenia embriion żeński dochodzi do wykończenia swoich części powolniej niż embriion męski; dziewczynki rodzą się częściej niż chłopcy po dziesięciu miesiącach brzemienności”.

⁴⁰ Por. A. Muszala, *Embriion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, dz. cyt., s. 103–104.

Sprawia, że nieożywiona materia staje się ciałem. Byt w możności jest materią, natomiast forma jest aktem. Dlatego też „dusza jest pierwszym aktem ciała naturalnego, które posiada w możności życie”⁴¹. Dusza staje się więc pierwszą aktywnością ciała posiadającego życie potencjalne.

Arystoteles swoją analizę duszy opiera na koncepcji hierarchicznej organizacji świata ożywionego. Wyróżnia trzy królestwa: roślinne, zwierzęce i ludzkie, które przyporządkowuje odpowiednio duszy wegetatywnej (roślinnej), sensytywnej (zwierzęcej) i rozumnej (ludzkiej)⁴². Według jednej z interpretacji, Arystoteles uważał, że dusza wegetatywna pojawiała się wraz z uformowaniem serca i była odpowiedzialna za odżywianie i rośnięcie⁴³. W traktacie *O częściach zwierząt* z jednej strony można faktycznie odnaleźć informacje, że serce pojawia się wraz z powstaniem embrionu, z drugiej jednak strony jest tam mowa, że z chwilą pojawienia się serca rozpoczyna się życie zwierzęce, co by wskazywało, że już na tym etapie pojawia się dusza sensytywna⁴⁴. Ta ostatnia interpretacja myśli Arystotelesa jest jednak rzadko przyjmowana. Wedle dominującej interpretacji, Arystoteles uważał, że dusza sensytywna wstępuje w embrion z chwilą pojawienia się zmysłów, po upływie czterdziestego dnia w przypadku zarodków męskich, a po upływie dziewięćdziesiątego dnia w przypadku zarodków żeńskich. Posiada ona wszystkie przymioty duszy wegetatywnej, jest jednak dodatkowo obdarzona funkcjami psychicznymi, takimi jak uczucia i popędy, oraz możliwością przeżywania przyjemności i bólu. Z chwilą pojawienia się duszy sensytywnej, płód ludzki, zdaniem Stagiryty, wchodził w etap życia zwierzęcego⁴⁵. Na dalszym etapie rozwoju, w bliżej nieokreślonym momencie, pojawia się dusza rozumna, która posiada w sobie dusze wegetatywną i zmysłową. Tę zależność Arystoteles porównuje do figur geometrycznych: im figura ma więcej boków, tym więcej figur w sobie zawiera⁴⁶. Od tej chwili płód żyjący życiem zwierzęcym staje się istotą ludzką, wyrażającą się w aktach rozumnych, możliwości poznania i dokonywania

⁴¹ Arystoteles, *O duszy*, 412 a.

⁴² Tamże, 413 a, 414 b, 415 a, 415 b.

⁴³ Por. O. Nawrot, *Nienarodzony na ławie oskarżonych*, dz. cyt., s. 37.

⁴⁴ Por. Arystoteles, *O częściach zwierząt*, 666 a. „Skoro tylko embrion się utworzy, serce natychmiast zaczyna wykonywać w nim ruchy wcześniej niż inne części – zupełnie jakby ono było zwierzęciem. Co wskazuje na to, że ono jest zasadą natury właściwej zwierzętom krwistym”. Por. D.A. Jones, *The Soul of the Embryo. An Enquiry into Status of the Human Embryo in the Christian Tradition*, Continuum, London – New York 2004, s. 25. Zob. też: J. Needham, *A history of embryology*, Cambridge 1934, s. 33.

⁴⁵ Por. Arystoteles, *O duszy*, 417 a. Zob. też: O. Nawrot, *Nienarodzony na ławie oskarżonych*, dz. cyt., s. 38–39.

⁴⁶ Por. Arystoteles, *O duszy*, 414 b. „Zupełnie podobnie przecież rzecz się ma z duszami jak figurami geometrycznymi; bowiem jak w każdej następnej figurze geometrycznej jest zawarta potencjalnie figura poprzednia – na przykład w czworoboku trójkąt – tak i w duszy zmysłowej zawarta jest dusza wegetatywna. Dla tej racji należy starannie badać, co właściwie w każdym z osobna jest duszą, co jest duszą roślinną, co człowiekiem, co zwierzęciem”.

wyborów. Nie oznacza to, że na etapie prenatalnym płód faktycznie dokonuje tych aktów. Arystoteles w celu zrekonstruowania tego stanu posługuje się analogią snu. Podczas snu zwierzę jest nadal zwierzęciem, człowiek nie przestaje być człowiekiem, chociaż nie posiada aktualnie doznań zmysłowych⁴⁷.

Reasumując, Arystoteles przyjął wizję duszy nieposiadającej żadnego substratu materialnego, która łączy się z ciałem na zasadzie symbiozy. Koncepcja występowania po sobie kolejnych dusz stała się logiczną bazą wyjściową do stworzenia przez Arystotelesa chyba najbardziej kompletnej teorii animacji, która kształtowała refleksję nad statusem ontycznym *nasciturusa* przez następne kilkadziesiąt lat. Stagiryta oparł swoją teorię na dwóch omawianych już filarach. Pierwszy stanowią badania empiryczne i obserwacje, które stały się podstawą dla jego embriologii. Drugi jest związany z wypracowaną przez filozofa koncepcją duszy.

3. Arystotelesowska koncepcja animacji sukcesywnej

Istotny element antropologii Arystotelesa stanowiła pierwsza systematyczna koncepcja animacji embrionu ludzkiego. Dla Stagiryty moment uduchowienia stanowił cezurę, która dzieliła rozwój embrionalny na okres nieożywienia i ożywienia. Pierwsze oznaki życia były związane już z duszą zmysłową.

Przechodząc do arystotelesowskiej koncepcji momentu animacji, przypomnieć w tym miejscu należy, że rozwój embrionalny zakładał kolejne etapy: roślinny, zwierzęcy i na końcu ludzki, na których pojawiały się odpowiednio dusze: wegetatywna (roślinna), sensorywna (zwierzęca), rozumna (ludzka). Dwie pierwsze dusze miały pochodzić od rodziców, natomiast ostatnia pochodziła z zewnątrz. Najbardziej prawdopodobna rekonstrukcja arystotelesowskiej koncepcji animacji była związana z pojawieniem się duszy sensorywnej – w przypadku płodów męskich miało to miejsce około 40. dnia, żeńskich 90. dnia⁴⁸. Należy jednak zauważyć, że Stagiryta nigdy nie stwierdził wprost, że moment animacji (uduchowienia) odpowiada powyższej cezurze. Za uznaniem, iż Arystoteles przyjmował próg czasowy pojawienia się duszy sensorywnej (40/90. dzień od poczęcia w zależności od płci) za moment uduchowienia (animację duszą rozumną), przemawiają dwa argumenty. Pierwszy jest związany z wypowiedziami Arystotelesa w *Polityce*; filozof nie dopuszczał aborcji po pojawieniu się duszy sensorywnej, co implikowałoby, że embrion zostaje obdarzony w tym

⁴⁷ Tamże, 412 a. „Sen i stan czuwania zakładają obecność duszy; otóż stan czuwania odpowiada roztrząsaniu naukowego problemu, sen zaś posiadaniu wiedzy bez jej aktualnego użytku”. Zob. też: O. Nawrot, *Nienarodzony na ławie oskarżonych*, dz. cyt., s. 38–39.

⁴⁸ Por. Arystoteles, *O duszy* 417 a. Zob. też: A. Muszala, *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, dz. cyt., s. 108. Por. E. Zielińska, *Przerywanie ciąży: warunki legalności w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1990, s. 8–9.

samym momencie także duszą rozumną⁴⁹. Drugi dotyczy wielowiekowej tradycji, w której na podstawie teorii przyjętej przez Stagirytę, jak mantrę będzie się powtarzało znamienne 40/90 dni. Późniejsi komentatorzy dzieł Stagiryty próg czasowy właściwy pojawieniu się duszy sensytywnej wiązali już *expressis verbis* z animacją duszą rozumną. Implikuje to oczywiście wnioski, iż uznawano, że od 40/90. dnia egzystencja *nasciturusa* ma charakter ludzki, a nie zwierzęcy.

Reasumując, perspektywa historyczna w kwestii sporu o definicję człowieka wskazuje na szczególne znaczenie arystotelesowskiej koncepcji animacji sukcesywnej. Teoria ta nie miała wyłącznie charakteru filozoficznego, ale również uznawana była za rezultat obowiązującej wiedzy medycznej. Według tej koncepcji człowieczeństwo embrionu ludzkiego opierało się na trzech kryteriach: morfologicznym, chronologicznym i ontologicznym. Według kryterium morfologicznego warunkiem *sine qua non* człowieczeństwa było posiadanie wyglądu istoty ludzkiej. Kryterium chronologiczne zakładało człowieczeństwo uformowanego embrionu, co miało miejsce 40. dnia w przypadku płodów męskich i 90. w przypadku płodów żeńskich. Kryterium ontologiczne wymagało animacji duszą rozumną płodu ludzkiego już uformowanego⁵⁰.

4. Tezy Arystotelesa na temat dopuszczalności przerywania ciąży

Na wstępie konieczne jest podkreślenie, że w filozofii greckiej koncepcja animacji embrionu ludzkiego nie zawsze automatycznie determinowała podejście do problematyki dopuszczalności przerywania ciąży. Innymi słowy, uznanie człowieczeństwa embrionu ludzkiego nie musiało oznaczać jego ochrony (za przykład tej pozornej niespójności należy uznać antropologiczne tezy Platona zakładające człowieczeństwo embrionu ludzkiego w momencie poczęcia, które nie miały wpływu na jego utopijne postulaty eugeniczne). Ta paradoksalność jednak znika, jeżeli weźmie się pod uwagę indywidualne założenia aksjologiczne poszczególnych filozofów.

W przeciwieństwie do Platona, poglądy Arystotelesa na problematykę aborcji wydają się być w pełni spójne z jego koncepcją animacji embrionu ludzkiego. Można wprawdzie odnieść wrażenie, iż w wielu przypadkach podziela on wizję, jaka przyświecała jego wielkiemu poprzednikowi z Aten,

⁴⁹ Por. Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, De Agostini, Warszawa 2002, VII 14, 10, s. 350–351. Zob. też: T. Ślipko, M. Starowieyski, A. Muszala, *Aborcja. Spojrzenie filozoficzne, teologiczne, historyczne i prawne*, Petrus, Kraków 2010, s. 162. Por. T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy prawa*, Sonia Draga, Katowice 2007, s. 12.

⁵⁰ Por. *Embriologia średniowiecza*, <http://www.kosciol.pl/article.php?story=20040419220042524>.

niemniej różnice w podejściu do tej problematyki między obydwoma filozofami są istotne i warto zaakcentowania. Arystoteles, podobnie jak Platon, optował za szeroką kontrolą państwa nad rozrodczością swoich obywateli. Ta odgórną ingerencja miała polegać na ograniczeniu liczby posiadanego potomstwa oraz usankcjonowaniu zakazu wychowywania dzieci kalekich i upośledzonych. W przypadku posiadania przez małżonków większej ilości dzieci, niż pozwalało na to państwo, filozof postulował dokonanie poronienia. To samo zalecenie dotyczyło kobiet powyżej 40. roku życia⁵¹. Te wszystkie przesłanki dopuszczające przerwanie ciąży były możliwe jedynie do 40. dnia w przypadku płodów męskich i 90. żeńskich, do momentu posiadania przez płód czucia i życia. Dobitnie na to wskazuje fragment z *Polityki*:

w kwestii usuwania czy wychowania noworodków winno obowiązywać prawo, by nie wychowywać żadnego dziecka wykazującego kalectwo; biorąc jednak pod uwagę liczbę dzieci, należy wobec tego, że istniejące obyczaje nie pozwalają żadnego noworodka usuwać, liczbę urodzin prawem ograniczyć, jeśli zaś jacyś obcujący ze sobą małżonkowie poczną dziecko ponad tę liczbę, należy spowodować jego poronienie, zanim jeszcze czucie i życie w nie wstąpi. Bo co tu jest godziwe, a co nie, zależy będzie od tego, czy płód już czucie czy życie posiada⁵².

Reasumując, Arystoteles był zwolennikiem regulacji narodzin wyłącznie w początkowym stadium okresu prenatalnego. Granicą, która zakazywała wykonania zabiegu interupcji, było wstąpienie w płód czucia i życia. Można więc domniemywać, że Arystoteles zabraniał dzieciobójstwa, choć nigdy się w tej kwestii nie wypowiedział. Przyjęcie przez Stagirytę poglądu, iż animacja embrionu następuje w okresie prenatalnym, uzasadnia takie domniemanie.

Zakończenie

Arystoteles był wielkim autorytetem w dziedzinie embriologii; na kanwie jego prac były przez następne wieki budowane teorie. Obserwacje przez niego poczynione przyczyniły się do wielu odkryć na gruncie nauk empirycznych, jego badania były wręcz rewolucyjne, jeśli patrzy się na nie przez pryzmat epoki starożytnej i skromnych środków, jakie miał do dyspozycji. Z drugiej natomiast strony tezy Arystotelesa zakładające samoródtwo (bez wątpienia jedna z najsłabszych stron jego poglądów przyrodniczych), podwójne nasienie,

⁵¹ Por. E. Zielińska, *Oceny prawnokarne przerywania ciąży: studium porównawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1986, s. 16. Zob. też: D. Schiff, *Abortion in Judaism*, Cambridge 2002, s. 15–16.

⁵² Arystoteles, *Polityka*, VII 14, 10, s. 350–351.

wyższość mężczyzny nad kobietą, dwukrotnie szybszą organogenezę płodów męskich, nieewolucyjny charakter świata – przez następne wieki zatrzymają rozwój embriologii.

Arystotelesowska koncepcja duszy polegała na doskonaleniu się jednej i tej samej formy substancjalnej, która w procesie formowania się embrionu przechodzi od możliwości do aktu, stając się na samym początku duszą wegetatywną, później zmysłową, na końcu rozumną. Każda kolejna dusza przejmowała również właściwości wcześniejszej. Człowieczeństwo dla Arystotelesa nie było więc stanem, ale procesem. Arystoteles opowiadał się również za ontologicznym dualizmem istoty ludzkiej, który polegał na nierozdzielnej symbiozie duszy i ciała.

Arystoteles był twórcą najbardziej kompletnej i syntetycznej teorii animacji w starożytności. W podjętej przez siebie refleksji Stagiryta bazował na embriologii, własnej metafizyce oraz przyjmowanej koncepcji duszy. Przez następne stulecia stał się największym autorytetem w dziedzinie antropologii. Powszechnie przyjmowany był pogląd Arystotelesa o animacji embrionu w 40. dniu w przypadku płodów męskich i 90. dniu w przypadku płodów żeńskich. W epoce średniowiecza antropologiczne postulaty Stagiryty zostały przejęte przez Tomasza z Akwinu i dostosowane do warunków chrześcijańskich. Dopiero rozwój nauk przyrodniczych, jaki się dokonał w epoce nowożytnej, pozwolił zakwestionować dorobek Arystotelesa (przede wszystkim za sprawą badań Wiliama Harveya wykazana została błędność rozumowania Arystotelesa na gruncie embriogenezy, co zaowocowało szerszą aprobatą dla koncepcji animacji równoczesnej).

Arystotelesowski zakaz przerywania ciąży w momencie, gdy embrion okazuje oznaki „czucia” i „życia”, skłonił późniejszych interpretatorów do uznania cezury pojawienia się duszy sensytywnej za moment animacji duszą rozumną. Antropologia Arystotelesa już w okresie średniowiecza stała się głównym wyznacznikiem oceny moralno-prawnej sztucznego poronienia. Przez następne wieki aborcja „animowanego” płodu była kwalifikowana jak zabójstwo.

Bibliografia

Arystoteles (1979), *O rodzeniu się zwierząt*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Arystoteles (1982), *Zoologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Arystoteles (1988), *O duszy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Arystoteles (2002), *Polityka*, De Agostini, Warszawa.

Arystoteles (2003), *O częściach zwierząt*, w: tenże, *Dzieła wszystkie*, t. 3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Embriologia średniowiecza*, <http://www.kosciol.pl/article.php?story=20040419220042524>.
- Grant A. (1888), *Aristotle*, Wiliam Blackwood and Sons, Edinburgh and London.
- Jones D.A. (2004), *The Soul of the Embryo. An Enquiry into Status of the Human Embryo in the Christian Tradition*, Continuum, London – New York.
- Machinek M. (2007), *Spór o status embrionu ludzkiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Muszala A. (2009), *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej*, WAM, Kraków.
- Nawrot O. (2007), *Nienarodzony na ławie oskarżonych*, Adam Marszałek, Toruń.
- Needham J. (1934), *A history of embryology*, Cambridge.
- Pietrzykowski T. (2007), *Etyczne problemy prawa*, Sonia Draga, Katowice.
- Schiff D. (2002), *Abortion in Judaism*, Cambridge.
- Ślipko T., Starowieyski M., Muszala A. (2010), *Aborcja. Spojrzenie filozoficzne, teologiczne, historyczne i prawne*, Petrus, Kraków.
- Zielińska E. (1986), *Oceny prawnokarne przerywania ciąży: studium porównawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zielińska E. (1990), *Przerywanie ciąży: warunki legalności w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.

Streszczenie

Dziedzictwo Arystotelesa stanowi istotny punkt w historii refleksji nad statusem embrionu ludzkiego. Wypracowana przez Stagirytę koncepcja rozwoju prenatalnego człowieka wyznaczyła horyzonty myślowe nie tylko w dziedzinie filozofii, ale także medycyny. Arystotelesowskie tezy z zakresu antropologii były również fundamentem dla refleksji nad oceną moralno-prawną przerywania ciąży. Celem analiz jest zrekonstruowanie statusu embrionu ludzkiego według Arystotelesa w oparciu o trzy fundamentalne zagadnienia: natury embrionu ludzkiego, jego animacji oraz natury duszy. Podjęta zostaje również próba wykazania zależności między tymi zagadnieniami. Przesłanki empiryczne stanowią bazę wyjściową dla analizy kategorii filozoficznych zogniskowanych przede wszystkim na pojęciu „duszy rozumnej”. Koncepcja Arystotelesa zakłada animację opóźnioną embrionu ludzkiego. Empiryczne i metafizyczne kategorie znajdują odzwierciedlenie w głoszonych przez Arystotelesa poglądach na temat dopuszczalności przerywania ciąży.